

ԿՈՐԻՒՆ ԵՒ ԻՐ ՓՐՈԽԹԻՒՆԸ

Կորին, մեր Ոսկեդարի մեծագոյն գէմ-
քերէն մին, առաջին Թարգմանչաց դասէն,
աշակերտած պատանի հասակէն Ս. Սա-
հակայ ու Մաշթոց Վարդապետի, — թէ եւ
ո՛չ այնքան պայծառ ու յստակ՝ որքան
խորհրդաւոր դիմերով ներկայացուած
պատմութեան մէջ, — պէտք չունի բնաւ
քննադատութեան բովէն անցնելու. ան կը
մնայ ու պիտի մնայ միշտ իր ոսկեդարեան
պատմանդանին վրայ, ինչպէս շատ քի-
չերը:

Զգիտեմ, ինչո՞ւ ամէն անգամ որ այս
անունը լսեմ, կը պատկերանայ մտքիս
առջեւ վեհ ու պատկառելի հայ վարդա-
պետ մը՝ պարթեւ հասակով, լայն ճակա-
տով, խորաթափանց աչքերով, աջ ձեռքը
բռնած ոսկի մատենիկ մը «Վարք Մաշ-
թոցի վարդապետի», եւ միւսին մէջ՝ կարգ-
մը մալաղաթներ, որոնց վրայ կը կար-
դամ «Գիրք Մակարայեցոց», «Եւթաղ»,
եւն: Ան՝ խօսքով ու գրով՝ կուռ ու կո-
րովի, հմուտ յոյն ու ասորի լեզուներուն,
իսկ հայ լեզուին խորապէս տիրացած,
որչափ որ մեծ է հայ բանասիրութեան
համար, նոյնչափ ալ նուազ ծանօթ կ'ե-
րեւի հանրութեան, թերեւս փայլուն դեր
մը կատարած չըլլալուն՝ ո՛չ քաղաքական
եւ ո՛չ ալ եկեղեցական ասպարիզին վրայ,
դոնէ մեղի ծանօթ չէ: Իսկ անոր ինքնա-
գիր գործը, որ մեր դրականութեան հիմը
կազմող հայ տառերու գիւտին եւ անոր
երկու հոյակապ հեղինակներուն միակ
պատմութիւնն է՝ այնքան շահեկան ու
թանկագին հայ եւ օտար բանասէրներուն՝
իր նիւթով, ոճով ու լեզուով, չեմ գիտեր
ինչո՞ւ ունեցած չէ՛ այն բարձր հմայքը,
որով մատչելի ըլլար ամենուն. եւ հետե-
ւաբար չէ՛ ունեցած հիացողներ՝ ինչպէս
Խորենացին, եւ ո՛չ ալ սիրահարներ՝ ինչ-

պէս Եղիշէն, որոնցմէ առաջինը՝ իր ծաղ-
կած ոճով, իր զեղեցիկ գունազոյն պատ-
կերներով, իր դրութեան ճոխ ու լայն բո-
վանդակութեամբ հիացուցեր է մտքերը,
իսկ երկրորդը՝ Եղիշէ՝ գրաւեր, դիւթեր
ու կախարդեր է բոլոր հայ սրտերը՝ իր
մեղրածորան լեզուով, եւս աւելի իր հայ-
րենասէր դիւցազնաշունչ դրուագներով:
Եւ միթէ ատով բան մը կորսնցուցե՞ր է
Կորին իր մեծութենէն: Ո՛չ: Ան՝ եղեր է
զերազանց վարդապետը հայ եկեղեցւոյն,
որ ո՛չ միայն ճշգրտօրէն պատկերացուցեր
է մեր երկու անդուդական Հայրերը, Սա-
հակ ու Մաշթոց, որոնք իրենց սրբութեան,
զխոութեան ու հայրենասիրութեան եր-
բեակ լոյսերով վերածններ ու անմահացու-
ցեր են հայ ազգը, այլ նաեւ իբր նուիրա-
կան աւանդ մը թողեր է մեղի իր ոսկեմա-
տեանը, քանդակելու համար ապագայ սե-
րունդներուն մտքին մէջ անոնց յաւերժա-
կան յիշատակը եւ վառելու գիրենք՝ որ
հետեւին մեր պաշտելի Հայրերուն օրի-
նակին:

Կորեան անձն ու գործը, անվիճելի ու
անքննադատելի ըստ ինքեան, ունին սա-
կայն իրենց շուրջը թեթեւ ստուերներ ու
լուսաբանելի կէտեր, զորս համառօտիւ
պիտի ջանամ պարզել ու փարատել, որ-
քան կարելի է: Այդ կէտերն են զլիսաւո-
րապէս, ա. Ո՞վ էր Կորին եւ ի՞նչ ազգէ,
ո՞ր ծնած եւ ի՞նչ պարագաներու մէջ
աշակերտած Մաշթոց վարդապետին. բ.
Իր գործը կամ դրութիւնը հասա՞ծ է ձեռ-
քերնիս կատարեալ ու անթերի:
Ո՞վ էր ԿՈՐԻՒՆ ԵՒ ԻՐ ՓՐՈԽԹԻՒՆԸ.

Առաջին կէտի մասին՝ թէ ո՞վ էր Կորին
եւ ի՞նչ ազգէ, ցաւալի է ըսել, խոր լռու-
թիւն կը տիրէ մեր մատենագիրներուն ու
պատմիչներուն մօտ, եւ հետեւաբար

դժուարին պիտի ըլլայ դոհացուցիչ պա-
տասխան մը տալ: Այս պարագային՝ ստի-
պուած ենք իրեն դիմելու, որ չափազանց
համեստ՝ հաղիւ մէկ երկու հարեւանցի
ակնարկներ կ'ընէ իր մասին. ա. թէ ինքը
Մաշթոց վարդապետին աշակերտած է⁽¹⁾.
բ. Կը յիշէ անգամ մը միայն իր անունը,
«Կորինս» ըսելով, երբ Ղեւոնդի հետ Բիւ-
ղանդիոն կ'ուղեւորի⁽²⁾. ց. Մաշթոց վար-
դապետին քարոզութիւնը պատմելով վը-
րաց աշխարհին մէջ, կ'ըսէ. «Յորոց եւ իմ
անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոս-
տութեան»⁽³⁾. դ. Թէ իրեն հրամայուեր է
Մաշթոց վարդապետին վարքը գրել,
անոր զլիսաւոր աշակերտ Յովսէփ կաթո-
ղիկոսէն ու քաջաբերուած իր ընկերակից-
ներէն⁽⁴⁾: Ահա՛ անոր գործին մէջ յիշուած
կենսագրական կէտերը իր անձին մասին:
Բայց թէ ի՞նչ ազգէ էր, ո՞ր եւ ո՞ր թուա-
կանին ծնած էր, ե՞րբ եւ ի՞նչ պարագա-
ներու մէջ աշակերտած է Մաշթոց վար-
դապետին, ոչինչ կ'ըսէ:

Իրմէ դուրս, միայն Ղ. փարպեցին կայ,
ժամանակով իրմէ քիչ վերջը, որ երեք
անգամ կը յիշէ զինքը իր Պատմութեան
մէջ⁽⁵⁾, մեծ յարգանքով ու դովեստով,
«այր հոգեւոր», «այր ցանկալի», «այր
սքանչելի» ու «երանելի» մակդիրներով,
որոնք ցոյց կու տան թէ ի՞նչ մեծ դա-
շափար կազմած էր անոր մասին, թէ՛ ի
լրոյ եւ թէ՛ մանաւանդ կարգալով անոր
դրութիւնը՝ իր նախկին կատարեալ վիճա-
կին մէջ՝ ինչպէս որ ելած էր անոր գրչէն,
սակայն չի հաղորդեր ուրիշ կարեւոր տե-
ղեկութիւններ. փարպեցին հաւանօրէն տե-
սած չէ՛ Կորինը, քանի որ ընդհանուր
բանասէրներու կարծիքով, ան ծնած ըլլա-
լու է 443 — 445 թուականներուն, եւ ճիշտ
այդ շրջանին է՝ որ կ'աւարտէ Կորին իր
«Վարք Մաշթոցի» գործը, եւ այնուհետեւ
կ'անյայտանայ պատմութեան տեսարա-
նէն, խորհրդաւոր լռութեան մէջ ծած-
կուելով: Հինգերորդ դարուն միակ պատ-
միչն է փարպեցին, որ պիտի կրնար մեղի
աւելի լոյս մը տալ Կորեան վարքի մասին,
քանի որ՝ ըստ իր իսկ վկայութեան՝ «մեր

բաղում անգամ կարդացեալ զպատմու-
թիւն դրոց առն ցանկալի Կորեան, կ'ըսէ,
տեղեկացաք հաւաստեալ» Ս Սահակայ եւ
Մաշթոցի վարուց, գործերուն ու մահ-
ուն, եւ յատկապէս հայ տառերու գիւ-
տին եւ Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան
պարագաներուն: Եւ սակայն ինքն ալ չա-
փազանց ուշադր է անոր մասին կենսագրա-
կան տեղեկութիւններ տալուն մէջ. ուրիշ
բան չ'աւանդեր մեղի, բայց միայն թէ՛
Մաշթոց վարդապետին աշակերտն է, ա-
նոր վարքը գրած է, եւ անգամ մ'ալ՝ իր
Վարդապետին ու Արձան ընկերակցին
հետ՝ լոյս մը տեսեր է ճառագայթող Ղե-
ւոնդ երեցուն շուրջը⁽⁶⁾. այսչափ միայն,
ուրիշ ոչինչ: Իսկ Մ. Խորենացին, են-
թադրելով որ հինգերորդ դարուն վերջերը
կամ վեցերորդին սկիզբը ապրած ու գրած
ըլլայ իր Պատմութիւնը, անտարակոյս
կարդացեր է Կորեան գիրքը՝ ուսկից շատ
բան տներ ու քաղեր է, եւ սակայն դուրկ
փարպեցւոյն անկեղծութենէն՝ բնաւ չի
յիշեր իր աղբիւրը, այլ «որպէս լուայ ի
հաւատարիմ արանց» կ'ըսէ՝ կ'անցնի, մի
անգամ միայն յիշելով Կորեան անունը,
երբ կը պատմէ անոր Բիւղանդիոն երթալը
Ղեւոնդի հետ, այն ալ ո՛չ լրջօրէն եւ հա-
կառակ պատմութեան, իբր թէ «յիւրեանց
կամաց ելին ի Բիւղանդիոն», նախանձե-
լով իրենց երկու ընկերակիցներուն վրայ,
որոնք արդէն Բիւղանդիոն կը գտնուէ-
ին⁽⁷⁾: Սակայն ինչ որ կ'ափշեցնէ ու կը
զայրացնէ մարդս՝ այն պարագան է, որ
մինչ մէկ կողմէն ճիշդ մը կ'ըլլայ մեր հին
քանի մը պատմիչներէն, պանծացնելու
ամենէն աւելի չըսեմ աննշան՝ այլ եր-

(1) Կորին. Պատմութիւն Սրբոյն Մեսրոպայ
վարդապետի. Վենետիկ. 1894. էջ 8:

(2) Անդ. էջ 33:

(3) Անդ. էջ 26:

(4) Անդ. էջ 8:

(5) Ղ. փարպեցի. Պատմութիւն Հայոց. Վենե-
տիկ. 1873. էջ 35:

(6) Ղ. փարպեցի. էջ 205:

(7) Մ. Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց. Վենե-
տիկ. 1881. էջ 544:

կրորդական ա'յս կամ ա'յն հեղինակը, որոնց գրական արժեքն անդամ խնդրական ու երկբայելի է, անդին Կորեան պէս անձնաւորութիւն մը, անվիճելի ճիւղերով ու կարողութեամբ օժտուած, գրեթէ մոռացութեան մատնուած է: Այսպէս, օրինակի համար, Սոփերքի շարքին մէջ հրատարակուած «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոբայ վարդապետին» գրութեան հեղինակը, որ բաւական ընտիր, ճոռոմ եւ ճոխարան ոճ ու լեզու մ'ունի, ու անտարակոյս կարգացեր եւ օգտուեր է Կորեան գրութեանէն, կը յիշէ յակնէ յանուանէ Ս. Սահակայ եւ Մաշթոց Վարդապետին բոլոր երէց ու կրտսեր աշակերտները, անոնց գլուխ կարգելով նոյն իսկ Ս. Սոփերքին ու իրը յետիններէն մին Եղիկը՝ որ կարգով ու արդեամբք առաջիններէն մին էր, հոն կը պակսին միայն Կորեան ու Ղեւոնդի անունները⁽⁸⁾: Ի՞նչ բանի վերադրել այդ աններելի զանցառութիւնը:

Ո՛չ նուազ ամբողջացիւ է նաեւ Կորեան բացակայութիւնը Շահապիւմանի ժողովին մէջ, գումարուած 446ին, ուր հաւաքուեր էին եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ, բոլորն ալ Կորեան ընկերակիցներ, դարմանելու համար Ս. Սահակայ ու Մաշթոցի մահուանէն վերջը մուտ գտած եկեղեցական անկարգութիւնները ու զեղծումները: Հոն դարձեալ Կորիւնն է միայն որ կը պակսի: Եւ ո՞վ իրմէ աւելի իրաւունք ունէր այդ ժողովին մասնակցելու, ո՞վ աւելի հեղինակութիւն կրնար ունենալ հոն քան ինքը, Մաշթոց Վարդապետին ամենէն աւելի սիրելի ու նախանձայոյց աշակերտը: Անոր բացակայութիւնն ու լուրթիւնը աւելի եւս անըմբռնելի կը մնայ, այն շատ փափուկ եւ յուզեալ շրջանին, երբ ամբողջ հայ նուիրապետութիւնը, Կորեան բոլոր ընկերակիցները՝ եպիսկոպոս կամ վարդապետ՝ տաքնալի մատնուած, կրօնքին ու հայրենիքին սպառնացող վտանգին առջեւ, ժողով կը գումարեն Արտաշատի մէջ (448 — 449ին), գրով ու խօսքով պաշտպանելու քրիստո-

նէական կրօնքը, եւ որոնք ի վերջոյ կը վառեն՝ կը քաջալերեն՝ կը զինեն իշխանները, նախարարները ու ժողովուրդը, համաշխարհի սուրբ ու դիւցազնական ճակատամարտը մղելու Ձրադաշտական դէնին ու պարսիկ հսկայ պետութեան դէմ, եւ ի վերջոյ նահատակութեամբ, գերութեամբ ու աքսորական կեանքով կը կնքեն կեանքերին: Հոն՝ Կորիւնն է դարձեալ որ կը պակսի⁽⁹⁾: Ո՛ւր էր՝ որ չի յիշուիր, չ'երեւիր. բացակայ էր Հայաստանէն՝ թէ մեռած էր: Շատ բանասէրներ ուրիշ բանաւոր ու դժացուցիչ մեկնութիւն մը չեն կրնար տալ այդ լուրթեան ու բացակայութեան, բայց միայն ենթադրելով — քանի որ չունինք ձեռքերնիս յայտնի փաստեր եւ որոշ տուեալներ — թէ այդ թուականներուն արդէն վախճանած ըլլալու էր ան: Ապա թէ ո՛չ, ինչո՞ւ այդպիսի հայրենասէր ու կրօնասէր բարձր անձնաւորութիւն մը, — նոյն իսկ եթէ եպիսկոպոս ալ ըլլար ու ազդով վրացի, ինչպէս կը համարին ոմանք, — լուռ, անտարբեր ու ձեռնադաճ պիտի մասնակցէ այն ժողովներուն ու շարժումներուն, երբ պարսիկ արքային սպառնալիքը ո՛չ միայն Հայոց, այլ նաեւ Վրաց ու Ադուանից ուղղուած էր, ու նոյն իսկ Վրաց Աւուշա բղէշը քաջօրէն կու գար միանալու Վարդանանց զնդին ու կ'երթար անոնց հետ մինչեւ պարսիկ արքունիքը՝ կեանքին իսկ վտանգելով:

Թէ իրաւցնէ այդ թուականներուն Կորիւն կնքած էր կեանքը, կրնայ մեղի կարելոր փաստ մ'ընծայել նաեւ այն պարագան, որ եթէ ան ողջ ըլլար, իրեն պէս ջերմ ու գերազանցօրէն հաւատացեալ եւ ո՛չ նուազ ազդասէր եկեղեցական մը կըրնա՞ր անաղարտ ու անջնջելի պահել իր գրութեան մէջ տուած այն բարձր գրուածութիւնը Վասակ սիւնեցւոյն⁽¹⁰⁾, երբ սա՝

(8) Սոփերք Հայկականք, Բ. Վենետիկ. 1853. էջ 14:

(9) Ղ. Փարպեցի. էջ 124—125:

(10) Կորիւն. էջ 25:

յետ մարդկան ըլլալուն Հայաստանի, ուրացած իր կրօնքը ու հայրենիքը՝ պարսիկ արքային ձեռքը դործիք մ'եղած, կ'աշխատէր ամէն դնով տապալել կրօնքը ու ազգը: Պէտք չէ՞ր մանաւանդ թէ քերել ջնջել այն դովեանն ու գրուածութիւնը, ու անոր փոխարէն անէծք ու նզովք թափել այն անդամին զլիսուն: Եւ այս ա'յնքան բնական է, որ կարելի չէ՛ վայրկեան մ'իսկ գեղեւել, թէ այն թուականներուն անտարակոյս մեռած էր Կորիւն:

Անցնինք արդ ցոյց տալու համառօտիւ, թէ ի՞նչ ազդէ էր Կորիւն, ո՞ւր եւ երբ ծնած հաւանօրէն, եւ ի՞նչ պարագաներու մէջ աշակերտած Մաշթոց Վարդապետին:

Որքան կը յիշեմ, մինչեւ 1896—1897 թուականները, Կորեան ազգութեան մասին ո՛ր եւ է վէճ կամ խնդիր յուզուած չէր մեր մէջ, երբ առաջին անգամ էջմիածին հրատարակուող «Արարատ» թերթին մէջ՝ Գալուստ Տէր — Մկրտչեան (Միաբան կեղծանունով) հրապարակ նետեց այն կարծիքը, թէ Կորիւն՝ վրացի էր ազգով եւ ո՛չ հայ, կապտելով այսպէս մեզմէ մեր գրականութեան մէկ դժգոհ, մեր Ոսկեղարի պարծանքներէն մին: Տարիներ վերջը, անոր հետեւելով Գ. Ֆնտըլեան՝ այնքան առաջ դնաց՝ որ մինչեւ իսկ կը փորձուէր անոր հոյակապ Կորիւն անունը Կիւրիոնի փոխել⁽¹¹⁾, — անուն մը ո՛չ այնքան սիրելի Հայերու, յիշեցնելով մեղի Վրաց կաթողիկոսը Ձ դարու որ զանազան կրօնական վէճեր յուզելով մեր Արահամ կաթողիկոսին հետ, վերջիվերջոյ բաժնեց Վրաց ազգը ու եկեղեցին Հայերէն, անկախ ու ինքնազուլի աթոռ մը հիմնելով, ինչ որ քաղաքականօրէն ալ ազեատի եղաւ երկու ազգերուն: Յիշեալ երկու բանասէրները (Գալուստ Տէր — Մկրտչեան ու Գառնիկ Ֆնտըլեան) այդ եղրակացութեան կը յանդիմանէին, թէ Կորիւն իրապէս Վրացի էր ազգով ու եպիսկոպոս, հիմնուած զլիսաւորապէս նոյն իսկ Կորեան մէկ խօսքին վրայ: Երբ սա կը պատմէ Մաշթոց Վարդապետին առաքելութիւնը Վրաց աշխարհին մէջ, իր 412—413 թուա-

կաններուն, ուր կը կազմէ Վրաց նշանազրերը, վարժարաններ կը հաստատէ, ուսմամբ ու կրօնքով կը կրթէ ժողովուրդը, եւ անոնցմէ «մի ազգ կապեալ, փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէ», անմիջապէս կը կցէ Կորիւն, «յորոց եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ, որոց առաջինն Սամուէլ անուն»⁽¹²⁾, եւն: Արդ դիտել կու տամ, որ այդ թիւրիմացութեան հիմը կը կազմէ յորոց բառը, զոր յիշեալ բանասէրները կը հասկնան իրր լոկ վրացիներ, մինչ հեղինակը այդ յորոց բառով կ'ուզէ ակնարկել այն խառնիխուռն բաղմութիւնը՝ զանազան ազգերէ ու լեզուներէ կազմուած, «ի խառնադանձ դաւառաց... եւ յայնչափ ի մասնաւոր եւ ի բաժանեալ լեզուաց», որոնք ուսմամբ ու կրօնքով «մի ազգ կապեալ, փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ» եղած էին: Հստ ուստի սոսկ վրացիի խօսք չի կայ, այլ զանազան դաւառներէ ու բաժանուած լեզուներէ միացած բաղմութիւն մը, ինչպէս ըսի, որոնց մէջ՝ ո՛վ կը հաւատայ՝ թէ հայեր ալ եղած չըլլային, Վրաստանի մէջ ծնած կամ հաստատուած, եւ որոնցմէ մին կրնար ըլլալ նոյն իսկ Կորիւն: Այդ պատմական դէպքը՝ յար եւ նման է Սիւնեաց աշխարհին մէջ պատահածին, իր 411 թուականին, ուր Մաշթոց Վարդապետ քարոզելով կը կրթէ, կը հրահանգէ զանոնք, «մինչեւ ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն՝ եպիսկոպոս, տեսուչս կարգել»⁽¹³⁾: Հոս ալ նման բան մը կը սպասուէր, թէ այն մարդերէն «զորոց զաղտ եւ զժանդ շարաւահոտ դիւացն եւ զսնտիազորձ պաշտամանն ի բաց (քերեաց)», ոմանք կամ շատերը եպիսկոպոս եղան, — որուն հետ սքանչելիօրէն կը կապուի յաջորդ պարբերութիւնը, «որոց առաջինն՝ Սամուէլ անուն»: Մինչդեռ,

(11) Գառնիկ Ֆնտըլեան. Կորիւն՝ վարժ Մաշթոցի՝ ներածութիւն. էջ Ի. Երուսաղէմ. 1930:

(12) Կորիւն. Պատմութիւն վարուց Ս. Մեսրոպայ վարդապետի. էջ 26. Վենետիկ. 1894:

(13) Կորիւն. էջ 24:

«Եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան» պարբերութիւնը, բոլորովին անկապ ու անիմաստ է հոն, չկցուելով բացարձակապէս իրեն յաջորդող բառերուն «որոց առաջինն՝ Սամուէլ անուն»։ Եւ ինչո՞ւ Կորիւն, չափազանցօրէն համեստ, ուզած ըլլայ հոգ անհարկի նշանակել իր եպիսկոպոսանալը։ Փարպեցին անգամ, որ այնքան հիացումով կը խօսի իր մասին, չի յիշեր՝ կ'անգիտանայ բոլորովին անոր եպիսկոպոսութիւնը, ու երբե՛ք «Տէր Կորիւն» չ'ըսեր, ինչպէս կ'ընէ բոլոր միւս եպիսկոպոսներուն։

Քանի որ յիշեալ բանասէրները իրենց միակ ու մեծագոյն փաստ ունին՝ Կորեան վերոյիշեալ խօսքը՝ զինքը ազգով վրացի ու եպիսկոպոս համարելու, անդին ուրիշ բանասէրներու եւ յատկապէս Նորայր Բիւզանդացւոյ այս մասին ըրած մէկ դիտողութիւնը կամ սրբազորութիւնը կու գայ հիմնովին տապալելու անոնց փաստերը։

Անոնք կ'առաջարկեն, «յորոց եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան» պարբերութեան իմ բառին՝ առաջին տառը ի փոխել գի, եւ մ տառը տի, եւ անարժանիս բառին առաջին վանկը ան միացնել նախորդ բառին հետ, եւ կ'ունենանք «յորոց եւ գտան արժանիս եղեալ (եւանելոյ) ի կարգ եպիսկոպոսութեան»։ Եւ իրաւացի հոգ Կորիւն մէկէն աւելի անձանց եպիսկոպոսանալը կ'ակնարկէ, ի հաստատութիւն որուն կ'աւելցնէ, «որոց առաջինն՝ Սամուէլ անուն»։ Այս է ճշգրիտ մեկնութիւնը կամ եղելութիւնը, որ լիովին կը համաձայնի Սիւնեաց աշխարհին մէջ պատահածին, ինչպէս ըսինք, եւ հաւանօրէն ա՛յլ է ճշգրիտ Կորեան զրէ՛ն եւ լա՛ծը։

Իբրեւ վերջին փաստ՝ Կորեան վրացի ըլլալուն եւ ո՛չ հայ, կ'ըսուի թէ՛ օտարի պէս կը խօսի հայ ազգին ու հայ աշխարհին վրայ. օրինակ իմն, փոխանակ ըսելու՝ ինչպէս ուրիշ հայ պատմիչներ՝ «աշխարհս Հայոց», «ազգս Հայոց», եւն, կ'ըսէ «աշխարհս Հայոց», «ազգն Հայոց», եւն։ Սա՛կայն, մէկէն աւելի անգամներ կ'ըսէ.

«աշխարհս Հայոց»⁽¹⁴⁾, «աշխարհիս Հայոց»⁽¹⁵⁾, «ի Հայաստան աշխարհէս»⁽¹⁶⁾, եւն։ Սոյն փաստը հետեւաբար մեծ կշիռ մը չունի հոս Կորեան վրացի ըլլալը հաստատելու համար, քանի որ ուրիշ հայ պատմիչներ ալ, ինչպէս Փարպեցին 9-10 անգամ իր պատմութեան մէջ, «աշխարհս Հայոց» կ'ըսեն, փոխանակ «աշխարհս Հայոց» ըսելու։

Մինչ անոր հարազատ հայ մ'ըլլալը կ'ապացուցանեն անոր գրութեան շունչն ու հոգին, որոնք այնքան ջերմօրէն կը խօսին մեր մտքին ու սրտին հետ, — անոր կեանքին պարագաները՝ որ աւելի քան ո՛ր եւ է փաստ կը համոզեն, թէ Կորիւն իրապէս հայ մ'էր, որ աշակերտած մանուկ հասակէն Մաշթոց Վարդապետին, սիրած, յարգած, պաշտած իր անդուգական վարդապետը, «Հայր իմ» կոչելով զինքը։ Իր ամբողջ կեանքը՝ իր պաշտելի դաստիարակին մօտիկ անցուցած, անոր առաքելական ու դրական վաստակներուն աջակից ու գործակից, խնամեր ու հոգացեր է զինքը իբր աւելի քան դաւակ մը՝ մինչեւ անոր վերջին շունչը։ Եւ ի՞նչպէս կարելի է մտածել, թէ Մաշթոց Վարդապետին վախճանելէն վերջը, անոր ամենէն աւելի մերձաւոր ու սիրելի աշակերտները, — Յովսէփ, Յովհանն, Եղնիկ, Ղեւոնդ եւ ուրիշներ, — իրենց պանծալի ուսուցչին յիշատակը յաւերժացնելու համար, ուրիշ յարմարագոյն անձ մը չեն գտած բաց ի Կորիւնէն։ Եթէ երբեք վրացի ըլլար ան եւ ո՛չ բնիկ հայ մը, կարելի՞ է ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ այնքան յարգանք եւ համակրութիւն կը վայելէր իր ընկերակիցներուն մօտ, մինչ ան ինքզինքը անոնց «կրտսերազոյն»ը կ'անուանէ, եւ ինչո՞ւ անոնք՝ զուտ հայեր՝ նոյնքան ու աւելի սիրած ու սիրուած իրենց վարդապետէն, նոյնքան ծանօթ ու հիացող անոր գերազանց առաքելութեանց, ձերբերուն ու սխրալի դոր-

(14) Կորիւն. էջ 22։

(15) Անդ. էջ 14։

(16) Անդ. էջ 33։

ծերուն, օտարի մը պիտի դիմէին անոր վարքը գրելու։ Եւ դիտելի է, որ Կորիւն ո՛չ «ի լրոյ» կամ «ի հին համբաւուց տեղեկացեալ» կը գրէ, «այլ մեր խի ահանատես եղեալ կերպարանացն», կ'ըսէ, «եւ առնթերակաց՝ հոգեւոր դործոցն եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեան»⁽¹⁷⁾։ Եւ այս պարագան ցոյց կու տայ, թէ ինքը Մաշթոց Վարդապետին աշակերտելու օրէն երբե՛ք թողած ու հեռացած չէ՛ անկէ, այլ միշտ մօտիկ ապրած, եղական ու առանձնաշնորհեալ դիրք մ'ունեցած, ո՛չ միայն իբր հոգեւուն ու սիրասուն աշակերտ մը, այլ գուցէ նաեւ անոր անձնական դպիրը կամ քարտուղարը, որով անժխտելիօրէն կը հաստատուի Կորեան հարազատ հայ մ'ըլլալը։

Դարձեալ, եթէ Կորեան զրքին ոճը ու լեզուն նկատենք, ո՞վ կրնայ ըսուի միտածել, թէ այնպիսի պերճ, կորովի, կուռ եւ հայկաբան լեզուով գրող, ճշմարիտ հայու մը պէս մտածող ու զգացող հայրենաշունչ ու ազգասէր հեղինակ մը՝ վրացի ըլլայ եւ ո՛չ մանաւանդ հայ մը։ Եւ այնքան բնիկ ու հարազատ հայ մը, որ մեր ազգային հմուտ բանասէրներէն ոմանք, — ինչպէս Այտնեան, Թոռնեան, Տաշեան, Նորայր Բիւզանդացին եւ ուրիշներ. — Եղնիկայ հաւասար՝ գլուխ կը համարին զինքը յատուկ դասի մը մեր Ոսկեդարի թարգմանիչներուն, իրեն ընծայելով Ս. Գրքին կարեւոր մասերու թարգմանութիւնը, ինչպէս Մակարայեցւոց զրքերուն, Եւթաղի եւ քանի մը Ս. Հարց ծառերուն, որոնց լեզուն այնպիսի կուռ, եւ ոլորուն ջիղ մ'ունի՝ որ միայն Կորեան յատուկ է։ Այնքան բարձր ու հեղինակաւոր գրիչ մը, ուսկից բանաքաղեր են Բիւզանդի ու մանաւանդ Աղաթանգեղոսի պատմութեանց խմբագրողները։ Կան դարձեալ բանասէրներ՝ որ Կորեան զրէ՛ն կ'ընծայեն՝ Աղաթանգեղոսի զրքին մէջ ազուցուած «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» կոչուածը, որ գեղեցիկ իմաստներու եւ կենդանի նկարագիրներու հիւստած մ'է, Դ դարու յոյն Սուրբ Հարց վարդա-

պետութեան ծաղկաքաղ մը, ինչպէս նաեւ մարգարէներուն ու Նոր կտակարանի հոգեւունչ հեղինակներուն մեկնաբանութիւն մը, ճոխացած բոյսերու, պտուղներու, թռչուններու յատուկ հայ անուններով, աննման եւ անդիւտ մեր հայ ինքնագիր հեղինակներուն մօտ. եւ ո՞ր մէկ օտարը պիտի կրնար արտադրել այդպիսի հրաշակերտ մը։

Կորեան երակներուն մէջ շիթ մ'իսկ վրացի արիւն չի կայ, այլ զուտ հայկական արիւն, հայ ծնողաց դաւակ, անոնց շունչով ու կաթով սնած, հայրենիքին սիրով ճենճերուած։ Բայց թէ ո՞ւր ծնած, մեծացած ու կրթուած է. ահա՛ կարեւոր հարցը։ Այն պարագան, որ ինքը ո՛չ միայն խորապէս հմուտ էր յոյն լեզուին, այլ նաեւ չափազանցօրէն սիրող ու համակիր այն ամէն բանի՝ որ հելլէն ու հելլենական էր, ենթադրել կու տայ՝ թէ յոյն ազդեցութեան ու միջավայրի մէջ ապրած ու կրթութեան էր մանուկ հասակէն, ինչ որ կը թուի նաեւ հաստատել Գ. Ֆնտըլեան, հակառակ իր բուն ճիշդութուն, որոնցմով կ'ուզէ վրացի ներկայացնել զայն՝ առանց հիմնական փաստերու։ Ան ծնած ըլլալու է հաւանօրէն յունարաժին հայ աշխարհին մէջ, Բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մօտ, 387-390 թուականներուն, երբ տակաւին բնիկ արշակունի իշխաններ կը կառավարէին այն կողմերը։ Կորիւն, նոյնքան հմուտ յոյն լեզուին՝ որքան հայերէնին, ուշիմ ու մտացի, ի բնէ կրակոտ, իբր 17-20 տարեկան հասակին, հազիւ լսած հայ տառերուն դիւտը, կը ձգէ հայրենի տունը ու ծնողքը, կը վազէ Հայաստան՝ Մաշթոց Վարդապետին աշակերտելու եւ հայ լեզուին մէջ զարդանալու։ Այդ վառվռուն, մտավարժ, յունադէտ պատանին դրաւեց իսկոյն Մաշթոց Վարդապետին ունն ու սիրտը, որուն հոգածութեամբ ու խնամքով յաջողեցաւ իւրացնել տիրապէս ազգային հոգին ու լե-

(17) Կորիւն. էջ 47։

զուն, աւանդութիւններն ու սրբութիւնները, առանց բան մը կորսնցնելու իր յունական կրթութենէն: Անոր լեզուն, ոճը, քերականական կազմութիւնը, բառերուն բարդութիւնները, եւ նոյն իսկ խորհելու եւ գրելու կերպը, գրեթէ հելլենական գոյն ու բոյր մ'ունին: Այսպէս, իր գրչին տակ, Ս. Ղեւոնդ երիցուն անունը՝ Ղեւոնդիոսի փոխառած է, Սիւնեաց եպիսկոպոսին Անանիա անունը՝ Անանիաս եղած է, իր գրչէն կը սահին՝ կ'ելլեն յոյն բառեր՝ իբր իրեն ընտանի բառեր, ինչպէս սակեր՝ փոխանակ հրովարտակի, դիմոսական՝ փոխանակ ժողովրդական կամ հասարակաց ըսելու, սիւզոբայ՝ փոխանակ վանկի, ակումիտ՝ փոխանակ անհանգիստ կամ անհուն ըսելու, որ շատ յարգուած ու զիտնական միանձանց կարգի մ'անունն էր, գործածուած իբր պատուանուն մը՝ ֆեմարանական իմաստով: Այս եւ նման ասացուածներ, բառերու առումներ, հոմանիշներու յորդութիւն, քերականական զարտուղութիւններ, բառերու շարադասութեան մէջ ետեւառածութիւն, միով բանիւ՝ յունաբանութիւններ, այն համոզումը կու տան մարդուս, թէ ինքը՝ ընդհանրապէս, ծնած հայ հոգի վրայ ու հայ ծնողքէ, այլ յունական ազդեցութիւնը կրած: Առանց այս ենթադրութեան չէ՝ կարելի լուծել կարգ մը դժուարութիւններ, որոնք ընդ առաջ կ'ելլեն անոր կեանքի ու գրական գործօնութեան մասին: — Անցնինք արդ քանի մը զիտողութիւններ ընել անոր գրքի մասին, եւ գլխաւորապէս թէ հասե՞ր է ձեռքերնիս կատարեալ ու անթերի:

ԿՈՐԵԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կորեան գործը «Վարդ Մաշթոցի Վարդապետի» 30-35 էջերէ բաղկացած տետր մ'է, ուր կը պատմուին աւելի քան յիսուն (390-441) տարիներու անցքեր ու դէպքեր: Եւ սակայն, եթէ սոյն տետրը հասած չըլլար ձեռքերնիս, մեր Ոսկեդարը մասամբ մթութեան մէջ պիտի մնար, եւ մեր գրականութեան ծագումը, ինչպէս նաեւ

այն երկու հսկայ դէմքերը՝ Սահակ ու Մաշթոց, չպիտի մը ստուերի մէջ ծածկուած պիտի ըլլային: Հարկ էի կայ ըսելու, թէ ո'րքան մեծ արժէք ու կշիռ ունի սոյն փոքրիկ տետրը հայ բանասիրութեան համար՝ աւելի քան ստուար գործերը մեր կարգ մը պատմիչներու, — ինչպէս են Զեմոր Գլակ, Յովհան Մամիկոնեան, Արիստակէս Լաստիվերտցի, Մատթէոս Ուռհայեցի, եւն, — որոնք յաճախ կեղծ կամ առասպելալոգ գրոյցներ կամ դէպքեր կ'աւանդեն: Մինչ սոյն տետրին ամէն մէկ էջը լի է գրական ու բարոյական գրուածքներով, տոհմային եկեղեցական ու քաղաքական գերակշիռ դէպքերով ու անցքերով, լեզուի ու իմաստի գեղեցիկութիւններով, որոնք հայ մտքերուն ու սրտերուն բարձր թռիչքներ կու տան:

Սոյն 30 էջերէ կազմուած գրութեան 5-6 էջերը կը գրաւէ միայն Յառաջաբանը, որ համեմատական չէ՝ ո'չ ծաւալով եւ ո'չ ալ խոստումներով գրքին ամբողջութեան: Երբ մարդ կարդայ այն ընդարձակ վարդապետական Յառաջաբանը ու անցնի բուն իսկ գրութեան, անտարակոյս պիտի խորհի՝ թէ Կորեան գրչէն քան զայս աւելի ստուար ու կատարեալ գործ մ'ելած ըլլալու է, որ հասած չէ՝ ձեռքերնիս իր սկզբնական վիճակին մէջ: Եւ իրօք, եթէ հարեւանցի ակնարկ մ'իսկ տանք գրքին բովանդակութեան, հոն չենք գտներ ազատ յիշատակութիւն մ'անգամ այն երկար շրջանին՝ իբր երեսուն եւ աւելի տարիներու (414-439) մէջ պատահած եղերական ու վճռական դէպքերուն, որոնց թատր եղաւ Հայաստան:

Այն երկար ու խոստմնալից Յառաջաբանին մէջ յայտարարելով հեղինակը՝ թէ իրեն առաջարկուած ձեռնարկը «առաւել (է) քան զկար իւր», ու խնդրելով իր ընկերակիցներուն աղօթքը՝ «որպէսզի կամակարագոյնս եւ ուղղագոյնս նաւիցեմք, կ'ըսէ, զհամատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն», կը թուի ունենալ մտքին մէջ աւելի լայն ու բազմակողմանի ծրագիր մը, քան թէ լոկ իր վարդապետին

կեանքն ու գործերը գրել, որ շատ պարզ ու զիւրիկ պիտի ըլլար իրեն, քանի որ ակնատես եւ շատ մօտէն ծանօթ էր անոնց, — եւ միւս կողմէն՝ ասլիկար գրիչ մը չէր ինքը, այլ յոյն մեծ գրիչներուն ու Ս. Հարց իմաստներով սնած ու կրթութեամբ, — որով կը սպասուէր՝ որ շատ աւելի ճոխ, կատարեալ, պատմական ու ժամանակագրական ծանօթութեամբք ու թուականներով ճշգրտած գործ մը թողուցած ըլլար մեզի: Մինչ ի դուր է փնտռել հոն Վոսմաշապուհ թագաւորին մահուանէն վերջը պատահած քաղաքական այնքան կարեւոր անցողարձերը, — ինչպէս խոսքով Դ. ի (Վոսմաշապուհ երէց եղբոր) կրկին դահակալութիւնը (414-415 թուականին), Յաղկերտ Ա. ի արքայորդի Շապուհ իշխանին 3 տարի թագաւորելը Հայաստանի վրայ (417-420ին), Արտաշիւր կամ Արտաշէս Դ. ի դահադրկութիւնը եւ անով արշակունի թագաւորութեան բարձումը (428ին), Ս. Սահակայ ամբաստանուիլը պարսիկ արքունիքին առջեւ եւ կաթողիկոսական իշխանութենէն առժամանակեայ զրկուիլը, եւ ուրիշ աղետալի պատահարներ, որոնք Ս. Սահակայ եւ Մաշթոց Վարդապետին սրտերուն դառնագոյն խոցերն եղան, եւ որոնց ողբին ու կոծին յուզիչ արձագանքները կը սպասէինք լսել անոր գրչէն: Եւ կարելի է որ Կորեան, ակնատես ու ժամանակակից այն ողբալի անցքերուն, լուրթեամբ անցած ըլլայ անոնց վրայէն, առանց բառ մ'անգամ ըսելու, զորս 50-60 տարի վերջը այնքան յուզիչ չեղաւ կը պատմեն խորենացին ու Փարպեցին:

Մաշթոց Վարդապետի մեծագոյն գործն ու պարծանքն եղած է հայ տառերուն զիւտը, որ ծնունդ տուաւ հայ գրականութեան, կենդանացուց կրօնական ու ազգային ոգին հայութեան սրտին մէջ: Եւ ի՞նչ աւելի յարմար առիթ՝ որ Կորեան ճոխանար այդ կէտին վրայ, աւելի յստակ ու բացայայտ խօսքերով ներկայացնելու դայն, իր մեծ ուսուցչին անդուգական արժանիքը աւելի եւս պանծացնելու համար:

Ընդհակառակն, շատ անորոշ ու մթին կերպով կը պատկերացնէ մեզի այդ իսկապէս հրաշալիքը. «հա՛» իր խօսքերը. «Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծընեալ ծնունդս՝ նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովն իւրով, նշանադիրս հայերէն լեզուի»⁽¹⁸⁾: Տարտամ, անորոշ, առեղծուածային բան մը, զոր խորենացին՝ անշուշտ իրմէ առած՝ աւելի բացայայտ աւելի որոշ, եւ ո'չ նուազ խորհրդական ձեւի տակ կ'աւանդէ մեզի⁽¹⁹⁾: Այս մասին պիտի կըրնար մեզի աւելի լոյս մը տալ Փարպեցին, որուն միակ աղբիւրն եղած է Կորեան, քաղելով անկէ հայ տառերու զիւտին պատմութիւնը եւ անոր պարագաները: Բայց, դժբախտաբար, Փարպեցուն այն բոլոր հատուածը (տպագրին 39 էջէն մինչեւ 41 էջը), ուր պատմուած ըլլալու էր Մաշթոց Վարդապետին ուղեւորութիւնը դէպ ի Միջագետք ու Սամոսատ քաղաքը եւ հայ աշուրներին զիւտը, չեմ գիտեր ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս, հանուեր՝ վերցուեր է անոր գրքէն, եւ հոն բերուեր աղուցուեր է բառ առ բառ խորենացուն նոյն նիւթին վրայ գրած հատուածը (518 էջէն մինչեւ 520 էջը): Դիտելի է հոս անցողակի, որ մինչ Փարպեցույ բոլորովին անձանօթ է Մեսրոպ անունը, իր բոլոր գրքին մէջ Մաշթոց⁽²⁰⁾ անունը տալով մեր տառերու հեղինակին, որ բուն ու հարազատ անունն է անոր, հո'ս միայն՝ խորենացիէն առնուած հատուածին մէջ՝ Մեսրոպը կը գրուի: Եւ սակայն, խորենացին անգամ որ այդ անունն հնարողը կը կարծուի, իր Պատմութեան մէջ կը յիշէ անգամ մը Մաշթոց անունը. «Երանելի Վարդապետն Մաշթոց»⁽²¹⁾, ըսելով: Աներկրայելի է,

(18) Կորեան. էջ 19:

(19) Մ. խորենացի. էջ 519-520:

(20) Պ. Ֆետիսեան՝ այս Մաշթոց կամ Մաշտոց անունը՝ կը ստուգարանէ պարսիկ լեզուէ իբր իմաստուն. Կորեան. Վարդ Մաշթոցի. Յառաջաբան. էջ 2. Երուսաղէմ. 1930:

(21) Մ. խոր. էջ 183:

Թէ Կորեան ճարտար գրիչը՝ այդ տեղ աւելի յստակ, աւելի բարձր ու ազդու բան մ'արտադրած ըլլալու է քան վերոյիշեալ միջին ու անորոշ բացատրութիւնը, որ սակայն խորհրդաւոր բան մ'ունի:

Մեր այն շրջանի պատմիչներէն՝ Փարպեցին է միայն, որ այնպիսի պարագաներ ու մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ հայ գրերու գիւտին եւ Ս. Գրքի թարգմանութեան մասին, որ կը պակսին մեր ձեռքը հասած Կորեան մատենին մէջ. եւ ո՞րտեղ կրնայ առած ըլլալ ան՝ եթէ ո'չ Կորեանէն, քանի որ բացարձակապէս ծածկի մը իրեն խորհրդագիրն է: Ի՞նչ մեծ արժէք պիտի ունենար մեզի համար, եթէ գիտնայինք թէ Ս. Գրքին ո՞ր մասերը թարգմանուած են Ս. Սահակ կամ Մաշթոց վարդապետ, Եղիշի, Կորեան, Ղեւոնդ կամ միւս թարգմանիչները: Եւ կարելի՞ է մտածել՝ թէ Կորեան գրչէն անյիշատակ անցած ըլլայ այդ կէտը, երբ նոյն իսկ Փարպեցին, անշուշտ Կորեանէն առած, կը թուի գծել մասնակի Ս. Սահակայ բաժինը Աստուածաշունչի հայ թարգմանութեան մէջ, երբ կ'ըսէ. «Թարգմանեաց (Ս. Սահակ) զԿտակարանս ամենայն զխօսեցեալս ճշմարիտ մարգարէիւք ի Սուրբ Հոգւոյն, եւ հաստատեալ կնքեաց երջանիկ առաքելովքն զնորոց կտակարանացն զլուսաւոր եւ զկենսատու քարոզութիւնս նովին Հոգւով»⁽²²⁾, այն է թարգմանեց չին կտակարանէն՝ Մարգարէութիւնները, իսկ նորէն՝ Առաքելական թուղթերը:

Անկարելի է առանց յուզուելու կարգալ, այնքան երկար դարերէ վերջը,

Փարպեցւոյն այն կենդանի ու սխրալի նկարագիրը բոլոր հայ ազգին ունեցած դոհութեան, հրճուանքին ու վայելքին՝ Ս. Գրքին թարգմանութեան առթիւ, — երբ մէկը թողուած ասորի «խաղտախուղտ» լեզուն ու «յունական փստածաղիկ ծենքենայն»ը, — սկսան հայ լեզուով կատարուիլ կրօնական պաշտամունք ու հանդէսները, որով բոլոր ժողովուրդը դունդադունդ կը խանէր եկեղեցիները, «ի տօնս փրկչին եւ ի ժողովս մարտիրոսաց... մեծամեծք եւ տղայք սաղմոսս եւ կցուրդս ասելով ընդ ամենայն տեղիս, ի հրապարակս եւ ի փողոցս եւ առանին», որով «պայծառացան եկեղեցիք եւ շուք առին վկայարանք»⁽²³⁾: Այս ոճով ու խանդով կը կը շարունակէ Փարպեցին երկու էջերու մէջ պատկերացնել համաշխարհի ցնծումը ու դորովիչ տեսարանը բոլոր ազգին, հմայուած ու ներշնչուած ահանաւես գրչէ մը. եւ ո՞վ կրնար ըլլալ այդ ահանաւես գրիչը, եթէ ո'չ Կորեան, իր միակ ազդուրը, որուն ներկայ գրութեան մէջ չենք գտներ դժբախտաբար այդ դարմանալի տեսարանը ներկայացնող ո'չ էջ մը եւ ո'չ տեղեր, որոնք անտարակոյս յապաւուած կամ դուրս թողուած են գրչադիր օրինակներէն:

(Շարայարելի)

Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

⁽²²⁾ Ղ. Փարպեցի. էջ 46-47:

⁽²³⁾ Անդ. էջ 47-48:

ՄԼՔԵԻ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Ծանօթ է ազգայնոց Վասպուրականի առաջին թագուհւոյն գեղեցիկ մատենը, զոր ինքն իսկ նուիրած է Վարդայ ուխտին իւրակերտ եկեղեցւոյն, եւ այժմ կը պահուի Ս. Ղազար: Ժամանակաւ վէճ ծագեցաւ անոր գրութեան թուականի մասին՝ հանդուցեալ Հ. Բ. Սարգիսեանի եւ իմ միջեւ, եւ մեր պատճառարանութիւնը հրատարակուեցան (իրենն՝ ի Բագմ. 1909, 433. 1911, 53. Յուլ. Ձեռ. Ա. 380: Իմս՝ ի Բագմ. 1910, 481. 1911, 128): Վերջերս նոր խնդիր յարոյց անոր մասին Ուս. Ն. Աղոնց, առաջարկելով նոր քննութեան մ'ենթարկել թուականը (Սիւն, 1936, 274), զոր եւ կատարեցի, եւ արդիւնքը կու տամ այս տեղ:

1. Գրչագրիս հին յիշատակարաններէն կարեւորքն երեք են. ընդարձակը, քերուած եւ ուրիշ մը գրուած իւր վրայ. համառօտ մը՝ մաքուր մնացած, եւ կարճագոյն մը վերջին էջին վրայ: Առաջինը, երկսիւն եւ երկաթադիր, կ'աւարտի քան զընդարձակը շատ ստուար տառով, առանձնացած նոյն էջին կեղծոնը լուսանցին մէջ, ուստի եւ անոր հետ գրուած. եւ զոր Հ. Սարգիսեան համարեցաւ գրութեան թուականն 851: Կրկնադրի վերջին մասն ընթեռնլի է այսպէս. «... զոր (Վարդայ եկեղեցին) չինեաց (Մլքէ) վասն արեւաշատութեան Գաղկայ (իւր ամուսնոյն) եւ փրկութեան հոգւոյ իւրոյ եւ մեղաց եւ նորա յանցանաց թողութեան. իսկ որ հաղառակ ելանէ եւ հանէ զգիրս ի Վարդայ» եւ այլն: Վերջին բառերէս յայտնի է՝ որ ջնջուած մասին մէջ կը խօսուէր զընդարձակն նուիրման, եւ շատ հաւանօրէն գրութեան նկատմամբ եւս:

Յիշատակարանդ երրորդ գէմքով եւ ուրիշ անձէ մը գրուած էր, որոյ վրայ թագուհին կը յաւելու ուրիշ էջի մը մէջ իւրն

ալ՝ սեպհական գրչով՝ այսպէս. «Ես Մլքէ աղախին Քի. և Հայոց թագուհի (Շմե = 1066 թվականիս ետու դաւետարանս ի Վարդի սբ. Ածածինս, զոր իմ ձեռամբս եւ ծահաւք եմ շինեալ՝ յաւանականութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գաղկայ» եւ այլն: Թուականը զոր փակագծեցի, քերուած եւ յետոյ գրուած է՝ զչխոյէն մէկուկէս դար ուշ:

Կայ վերջինն ալ լակոնական, ուր շարուած են իրարու վրայ հետեւեալք. «Նլգ քերք — Յծա Թ. — Արաց իր ք — Արեգ գ ք». եւ ուրիշ բան չկայ: Աւետարանի թերթերու թիւը, համաձայն իրականին, եւ յարակից թուականներդ ի՞նչ կը նշանակեն, եթէ ոչ գրչութեան հանգամանքներն ու ժամանակը. եւ գլխաւորն Յծա տարին:

Հ. Սարգիսեան ուղեւորով առաջնոյն մեկնակ Յ տառը գրութեան թուականը կարծեցնել, վերջին յիշատակարանը վերագրեց նուիրման. եւ թուականը միաբանելու համար Գաղկայ թագաւորութեան 914 տարւոյն հետ, զՅծա (902) փոխեց ի Յիւ (922): Սակայն ոչինչ կար համոզիչ իւր մեկնութեանց ու փոփոխութեանց մէջ. եւ ահա իմ գլխաւոր պատճառները:

ա. Առաջին եւ երկրորդ յիշատակարանք յայտնապէս կը խօսին ի Վարդայ ընծայման մասին. արդ անոնք չէին կարող երկու անգամ նուիրած լինել մի եւ նոյն գիրքը, 851ին եւ յետ 914ին. ուրեմն առաջին թուականդ անընդունելի է:

բ. Եթէ նուիրատուն արդէն «թագուհի» է ըստ երկրորդ յիշատակարանին, ապա մեծը՝ որ նոյն նուիրումը կը պատմէ, չէր կարող նոյնպէս 851 հետաւոր թուականն ունենալ իւր քով որ է թագաւորելէն 69 տարի կանուխ:

գ. Գաղկայ ծնողքը Դերենիկ ու Սոփի ամուսնացան 862 թուականին (Թով. Արծ.